

I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2024.36.317

Maciej Rak

Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska

ORCID: 0000-0003-0042-1406

e-mail: maciej.rak@uj.edu.pl

Etnolingwistyka historyczna – *Słownik mitologii polskiej* Jana Karłowicza

Historical Ethnolinguistics:
Jan Karłowicz's *Dictionary of Polish Mythology*

Abstract: The article discusses the ethnolinguistic aspect of the work of Jan Karłowicz. Karłowicz is known primarily as an editor and author of three dictionaries and editor of the monthly *Wisła*. Karłowicz's strictly ethnolinguistic work is *Słownik mitologii polskiej* [Dictionary of Polish Mythology], discovered in 2017, which belongs to historical ethnolinguistics. The author relies largely on: 1) cultural relics; 2) the belief that rural communities are a more primitive evolutionary stage in the development of a nation than the nobility and bourgeoisie; 3) comparative research aimed at identifying what is ancient in Polish mythology; 4) an understanding of the term *mythology* that is different from its contemporary meaning. The aim of such research is to show the complexity of the Polish view of the world and of humans against the general Slavic and even much broader background.

Keywords: historical ethnolinguistics; cultural relics; social evolutionism; comparative study; language and culture; ethnolinguistic dictionary; Jan Karłowicz

Uwagi wstępne

Jan Karłowicz jest znany przede wszystkim jako autor *Słownika gwar polskich* (SKarł) i współredaktor tzw. *Słownika warszawskiego* (SW). Mniej osób jest zaznajomionych z jego dorobkiem lituanistycznym i *Słownikiem wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia* (SWOKarł), a jeszcze mniej

wie, że z wykształcenia był historykiem (doktorat z mediewistyki obronił w 1866 r. na Uniwersytecie Fryderyka Wilhelma w Berlinie), jego pasją zaś była gra na wiolonczeli (w tym zakresie kształcił się w roku akademickim 1859/1860 w konserwatorium muzycznym w Brukseli, później koncertował w Warszawie, Wilnie, Częstochowie i Pskowie).

Wszechstronność tego badacza może zdumiewać. Studiował historię i językoznawstwo w Moskwie i Heidelbergu, a samą historię w Berlinie oraz w paryskim Collège de France. Gromadził materiały folklorystyczne polskie, litewskie i białoruskie, redagował założony przez Artura Gruszeckiego miesięcznik „Wisła” (w latach 1888–1899) i wydawał własnym kosztem „Bibliotekę Wisły”. W różnym stopniu znał języki: niemiecki, francuski, włoski, angielski, litewski i wszystkie słowiańskie, co dawało mu bezpośredni dostęp do obcojęzycznej literatury naukowej i materiałów folklorystycznych (warto nadmienić, że jako pierwszy użył w Polsce terminu *folklor* (Karłowicz 1888)). Korespondował z wieloma językoznawcami i etnografami, m.in. z: Janem Baudouinem de Courtenay, Lucjanem Malinowskim, Karolem Applem, Sewerynem Udzielą, Adolfem Černym, Jiřím Polivką, Čenkiem Zíbrtem, Sergiuszem Sołowjewem, Mykołą Sumcowem, Friedrichem Salomonem Krausem, Edwardem Burnettem Tylorem i Henri Gaidozem¹.

Karłowicz był w Polsce prekursorem dialektologii (ale na prawdziwie naukowe tory wprowadzili ją Lucjan Malinowski i jego uczeń – Kazimierz Nitsch), lituanistyki² (tu zwłaszcza chodzi o pierwszą fachową pracę na temat litewszczyzny – *O języku litewskim* (Karłowicz 1875)) i etnolingwistyki. Nieprzypadkowo Nikita I. Tołstoj wskazywał, że szkoły etnolingwistyczne lubelska i moskiewska to tak naprawdę drugie narodziny etnolingwistyki słowiańskiej poprzedzone w XIX w. działalnością J. Karłowicza, Aleksandra N. Afanasjewa, Fiodora I. Busłajewa i Ołeksandra O. Potebni³ (Bartmiński 2004: 11, 2016: 21). Celem tego artykułu jest przybliżenie koncepcji etnolingwistycznej autora SKarł i pokazanie jej historycznego nastawienia (oczywiście nie chodzi tu o to, że jest to koncepcja XIX-wieczna, czyli historyczna z naszej perspektywy, lecz że miała nastawienie retrospektywne).

¹ Dokładniejsze informacje o życiu, działalności naukowej i kontaktach badawczych Karłowicza znajdziemy w książce *Życie i prace Jana Karłowicza* (Życie i prace).

² Dokładniejsze omówienie lituanistycznych prac Karłowicza znajdziemy na stronie: <http://www.karlowicz.ff.vu.lt/Jezykoznawstwo-lituanistyczne-935.html> (dostęp: 29.01.2024).

³ Jak wiadomo, w pracach tych badaczy nie natkniemy się na termin *etnolingwistyka*, gdyż dopiero w 1920 r. wprowadził go Bronisław Malinowski (Głaz 2015: 8; Bartmiński 2016: 20).

Wykładnia koncepcji etnolingwistycznej Jana Karłowicza – *Słownik mitologii polskiej*

Uznając J. Karłowicza za prekursora etnolingwistyki, N.I. Tołstoj miał na uwadze jego artykuły dokumentujące folklor i kulturę ludową terenów I Rzeczypospolitej oraz rys tematyczny, jaki nadał „Wiśle”, gdy był jej redaktorem. Na przełomie XIX i XX w. było to najważniejsze polskie czasopismo *stricte* etnologiczne, z którym od 1895 r. konkurował „Lud. Organ Towarzystwa Ludoznawczego we Lwowie”.

Jednak właściwy i pełny obraz koncepcji etnolingwistycznej J. Karłowicza ujawnia odnaleziona dopiero w 2017 r. kartoteka *Słownika mitologii polskiej* (dalej: SMP). Okazuje się – o czym wcześniej nie wiedzieliśmy – że Karłowicz pracował nie tylko nad trzema słownikami językowymi (czyli SKarł, SW i SWOKarł), lecz także nad słownikiem, który miał nastawienie etnolingwistyczne. Tym samym, myśląc o dorobku tego badacza, należy mówić o „czterech piramidach polskiego językoznawstwa”, a nie o trzech, jak pisał Erazm Majewski (1904: 24).

Przed Karłowiczem nikt w polskiej nauce nie ujmował zależności języka i kultury w sposób tak systematyczny i metodologiczne przemyślany. Badacz ten znał co prawda pracę A.N. Afanasjewa *Poetičeskie vozzrenija slavjan na prirodu* (Afanasev 1865–1869), jednak nie była ona dla niego inspirująca z dwóch co najmniej powodów. Po pierwsze, Afanasjew skupił się na folklorze słownym, podczas gdy Karłowicz znacznie rozszerzył perspektywę oglądu, włączając w nią poza folklorem (folklorystyką) też wierzenia i zwyczaje (etnologię), to, co w lubelskiej szkole etnolingwistycznej Jerzego Bartmińskiego i Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej jest nazywane danymi „przyjęzycznymi” (Niebrzegowska-Bartmińska 2017). Po drugie, Afanasjew zastosował w swojej pracy koncepcję solarną Maxa Müllera (1856, 1860), zgodnie z którą wątki mitologiczne należy interpretować w kontekście słońca, księżyca, jutrzenki i opozycji zimy i lata. Karłowicz w swojej wczesnej twórczości naukowej (*Żyd wieczny tułacz* (Karłowicz 1873), *Piękna Meluzyna i królowna Wanda* (Karłowicz 1876a), *Podanie o Walterze z Tyńca* (Karłowicz 1881)) też wykorzystywał pomysł M. Müllera, ale dość szybko dostrzegł jego mankamenty i w konsekwencji przyjął perspektywę mniej obciążoną z góry narzuconą tezą.

Na temat kartoteki SMP możemy przeczytać w trzech pracach (Rak 2018, 2021, 2022a), mimo to podam w punktach najważniejsze informacje dotyczące tego zasobu, są one bowiem niezbędne dla dalszego wyводу.

1. Kartoteka została odnaleziona w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie w czerwcu 2017 r. przy okazji kwerendy w jednostce archiwalnej skatalogowanej pod sygnaturą PAU W I-191a.

2. Kartoteka SMP znalazła się w Krakowie wraz z kartoteką SKarł. Po śmierci J. Karłowicza (14 VI 1903 r.) ukończenie SKarł (za życia autora wyszły dwa tomy słownika) przypadło Janowi Łosiowi. Wcześniej Mieczysław Karłowicz jako spadkobierca praw autorskich i wydawniczych rozważał powierzenie tego zadania Aleksandrowi Brücknerowi, który jednak odmówił. W tej okoliczności trzeci tom został ukończony przez Hieronima Łopacińskiego i Wacława Taczanowskiego, kolejne miał wydawać drugi z wymienionych. Plan ten jednak nie doszedł do skutku, gdyż Taczanowski zmarł 6 IX 1904 r. Ukończenie czwartego i kolejnych tomów SKarł przypadło ostatecznie J. Łosiowi, przewieziono więc z Warszawy kartotekę SKarł i część biblioteki Karłowicza (ok. 200 książek, do których odsyłały fiszki). Okazuje się jednak, że wraz z tą kartoteką dotarły też do Krakowa materiały do SMP i *Słowniczka mitologii litewskiej* (dalej SML).

3. Celem SMP, podobnie jak i innych słowników, które przygotowywał Karłowicz, było udokumentowanie i dzięki temu zachowanie języka polskiego i kultury w sytuacji, gdy nasz kraj w wyniku rozbiorów został wymazany z mapy Europy. Warto przypomnieć, że tak obrany cel miał być zrealizowany w postaci *Wielkiego słownika polskiego* (dokładniej o tym projekcie patrz: Karłowicz 1876b; Sokólska 2013). Jednak wobec niepowodzenia tego bardzo ambitnego planu, który pod egidą Akademii Umiejętności mieli wprowadzić w życie polscy lingwiści z trzech zaborów, w jego miejsce powstały właśnie „cztery piramidy polskiego językoznawstwa” oraz *Słownik staropolski* (SStp), którego druk ukończono dopiero w 2002 r.

4. Opisując zależności języka i kultury, Karłowicz inspirował się – jeśli idzie o podjęcie tematu, a nie metody – z jednej strony rozprawą Zoriana Dołęgi-Chodakowskiego *O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem* (1818) i artykułem Marii Czarnowskiej *Zabytki mitologii sławiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowywane* (1817), a z drugiej pracami E. B. Tylora *Cywilizacja pierwotna* (Tylor 1871/1896, 1871/1898) i *Antropologia* (Tylor 1881/1889).

5. Jeśli idzie o tytuł SMP, to Karłowicz używał rzeczownika *mitologia* w innym znaczeniu niż nam współczesne (dziś *mitologię* kojarzymy przede wszystkim z mitami Greków i Rzymian). Jak przekonuje zawartość SMP, inne prace tego badacza (Karłowicz 1899, 1901) oraz SW (II: 1001), *mitologia* w ujęciu Karłowicza i jemu współczesnych to całokształt życia ludzkiego odzwierciedlony w folklorze, wierzeniach i zwyczajach, w tym zarówno wątki przedchrześcijańskie, jak i katolickie. Wskazany zakres terminu wpisuje się w ujęcie etnolingwistyczne. Co ważne, rekonstruując tak właśnie rozumianą polską mitologię, Karłowicz przyjął perspektywę *emic*, czyli użytkownika języka i przekaziciela kultury, niejako patrzył jego oczami. Takie podejście

jest kwintesencją etnolingwistyki, tym, co zdecydowanie ją odróżnia od etnologii (etnolog zwykle patrzy z boku, przyjmując perspektywę *etic*).

6. Zastosowane na fiszkach skróty źródeł wskazują, że Karłowicz przez ok. 40 lat (od końca lat 60. XIX w.) pracował równolegle nad SKarł, SMP i SML. Materiał ekscerpowany z różnych prac oraz pozyskany w terenie (samodzielnie albo od zaprzyjaźnionych osób, np. Celiny Czechowiczowej ze Świeciańskiego i Walerii Benisławskiej z Inflanów) opisywał z dwóch stron – czysto językowej (w SKarł) i uwzględniającej relację języka i kultury (w SMP).

7. Kartoteka SMP obejmuje ok. 6000 fiszek. Fiszki w kartotekach SKarł i SMP mają taki sam rozmiar (75 x 140 mm) i identyczne odsyłacze, oznaczenia i skróty źródeł. Co więcej, jak się okazało w toku dokładniejszej kwerendy, Karłowicz prznosił niektóre fiszki z kartoteki SKarł do SMP i na odwrót (jak wiadomo, niektóre fiszki z kartoteki SKarł weszły także do SW). Wielkość fiszek i zakres umieszczonych na nich wiadomości zostały określone we *Wzorze i formacie kartki dla wszystkich oddziałów zamieszczonym w Poradniku dla zbierających rzeczy ludowe* (Karłowicz 1871: 15).

8. W kartotece SMP znajduje się ok. 90 haseł: BIĆ, BARWY, BRUDNY – CZYSTY, BURZA, BOGOWIE, BRATOBÓJSTWO, CHOWAĆ, CHWIAĆ SIĘ, CIAŁO, CZAROWNICA, CHLEB, CHOROBY, DAR, DŁUG, DNI, DOM (BUDOWLA), DOM (RODZINA), DRZEWO, DROGA, DUCHY, DUNAJ, DZIECKO, DZWON, EFFIGIE⁴, GOŚĆ, GRY, GRANICE, GWIAZDA, GÓRA, IDIOTA (OPĘTANY), IMIĘ, JAJE, JEDNO, JEŚĆ, KARY, KOŃ, KROWA, KULT, KAMIEŃ, KRAŚĆ, KSIĘGI, KUPNO – SPRZEDAŻ, KOBIEĆ, KRAJ (OJCZYŻNA), KRÓL(OWA), LATAĆ, LITOŚĆ, MUZYKA, MITOLOGIA, MIŁOŚĆ, MASŁO, MIEŚĆ, MLEC, MYŚL, METAMORFOZA, MĞŁA, MYŚL, NIEBO, OBRAZ, OSZUKANY, OWADY, POTWÓR, PRZEWRACAĆ, PTAKI, RYBY, ROLNICTWO, ROŚLINY, ROZBÓJNIK, SĄD, SEN, SŁUŻYĆ, SMOK (LATAWIEC, AJTWARAS), SŁOWO, SMOŁA, SPAĆ, STATKI (WODNE), STRZELAĆ, ŚWIĘCI, ŚMIERĆ, USZANOWANIE, WESELE, WIESZAĆ, WIĘZIĆ, WODA, WOZIĆ, ZIEMIA, ZŁOTO, ZNACHOR, ZWIERZĘTA, ŻYĆ. Nie wiadomo dokładnie, ile docelowo miało być haseł w SMP, gdyż kartoteka w zastanym kształcie jest dziełem nieukończonym. Jak przekonuje dokładna kwerenda, niektóre podhasła Karłowicz przeszerogował do rangi haseł głównych, prawdopodobnie podczas przygotowywania kartoteki do druku zaszyłyby jeszcze inne autorskie zmiany w tym zakresie.

Jak wynika z różnych prac badacza, hasła w SMP docelowo miały być przyporządkowane 6 kategoriom: 1) Kosmografia, 2) Powietrznia, 3) Kamienie, 4) Rośliny, 5) Zwierzęta i 6) Człowiek. Podobną zawartość i w sumie

⁴ Franc. wizerunek, podobizna, obraz. EFFIGIE w SMP to hasło, które obejmuje: 1) analogie w tłumaczeniu snów, 2) naśladowanie bogów i natury w grach i obrzędach, 3) kategorię sobowtóra.

podobną kolejność części ma *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (SSiSL), por.: 1) Kosmos, 2) Rośliny, 3) Zwierzęta, 4) Człowiek, 5) Społeczeństwo, 6) Religia, Demonologia, 7) Czas, przestrzeń, miary, kolory. Zbieżność SMP i SSiSL pod względem układu dowodzi uniwersalności i bezbłędności tej koncepcji.

Jan Karłowicz i program etnolingwistyki historycznej

Koncepcja etnolingwistyczna J. Karłowicza zyskała historyczny rys dzięki zastosowaniu czterech rozstrzygnięć.

1. Karłowicz zwrócił szczególną uwagę na tzw. *przeżytki*. Termin ten – tłumaczenie angielskiego *survivals* i francuskiego *survivances* – w odróżnieniu od terminu *folklor* nie wszedł do polskiej nauki. Koncepcję przeżytków autor SMP przejął z *Cywilizacji pierwotnej* E.B. Tylora (1871/1896, 1871/1898), trzeci rozdział pierwszego tomu tej książki nosi tytuł *Przeżytki w cywilizacji* (1871/1896: 70–103), a czwarty – *Przeżytki w kulturze* (1871/1896: 104–141). Czym więc są przeżytki? To zachowania kulturowe, kontynuujące dawne wierzenia, i formuły językowe, które ich dotyczą. Są w tej grupie: zabawy i wierszyki dziecięce, gry hazardowe, archaiczne sformułowania językowe, przysłowia, zagadki, formułki wymawiane podczas kichania, magia, wróżbiarstwo (z kart, ręki, kości, narządów wewnętrznych zwierząt, pierścieni i obrączek), różdżkarstwo, astrologia, czarodziejstwo, wiara w duchy pokutujące, wiara w lewitację, obecność pośredników (medium) między światem doczesnym a zaświatami. Wszystko to, a zwłaszcza aspekt wierzeniowy, magiczny i wróżbiarski, było krytykowane i marginalizowane przez badaczy nastawionych racjonalistycznie, ale stało się komponentem programu etnolingwistycznego J. Karłowicza. O potrzebie badań nad przeżytkami Tylor wypowiedział się następująco:

Jeżeli z biegiem czasu stan danego narodu przeobraził się całkowicie, to znajdzie się wiele rzeczy, które najwidoczniej przeszły do nowego stanu istnienia, ale nie zostały w nim wytworzone. Opierając się na tych przeżytkach, można twierdzić, że cywilizacja narodu, wśród którego istnieją, musi pochodzić od wcześniejszego stanu, w którym należy szukać właściwego znaczenia i źródła tych rzeczy. Z tego powodu trzeba poczynić zbiory faktów takich, uważając je za kopalnię wiedzy historycznej (Tylor 1871/1896: 71).

Przegląd kartoteki SMP przekonuje, że fundamentem treściowym części fiszek są informacje, które też należą do przeżytków. Na fiszkach do hasła BURZA, podhasła WIATR, które jest oznaczone jako B6h, znajdujemy: 1) odesłanie do Pogwizda (słowiańskiego bóstwa wiatru), *Perkuna południowego* (w mitologii litewskiej władca gromów, nieba i ognia) i Witryhona

(ukraińskiego hajdamaki), 2) formuły słowne utrwalone w folklorze, np.: *Z wiatrem wszystko do czarta poszło*; *Łapaj Wiatra w polu*; *Na 4 wiatry wypłynąć*; *Koń szybki jak wiatr*; 3) uwagi dotyczące sfery wierzeniowej, np.: *Wiatr zanosí trupa czarownicy niepogrzebionej do jej zamku*; *Chusta wiatrowa*; 4) uwagi dotyczące wróżbiarstwa: *Wróżby wiatru*. Z kolei w podhaśle TĘCZA, które jest oznaczone jako B6f, znajdujemy informacje o tym, że: 1) tęcza pije wodę, dlatego jest nazywana *pijawką*, poza tym 2) smok wypija słońce, a 3) druga mniejsza tęcza (o rozmytych kolorach) jest nazywana *żydowską tęczą*. Dwie pierwsze wiadomości odsyłają do dawnych, słowiańskich wierzeń, dziś – jak widać – obecnych w postaci przeżytków.

2. Rozwijana zwłaszcza w XIX w. koncepcja doskonalenia się społeczeństw i całych narodów w wyniku ewolucji (inspiracją były tu poglądy K. Darwina) przeniesiona przez E.B. Tylora do badań etnologicznych została przejęta także przez J. Karłowicza. Zgodnie z tym stanowiskiem lud polski to stadium rozwojowe (ewolucyjne) narodu pierwotniejsze niż szlachta i mieszczaństwo. Ten właśnie dawniejszy, czyli historyczny charakter ludu sprawia, że jest on najbardziej polski, bo wolny od obcych naleciałości, wpływów i mód. Tym samym SMP, opisując ludową wizję świata i człowieka, opisuje to, co jest najbardziej polskie, co stanowi jądro polskości.

Sprawą bardziej skomplikowaną była kwestia przynależności etnicznej ludności chłopskiej zamieszkującej tereny I Rzeczypospolitej. W czasach Karłowicza podstawowym kryterium narodowym stosowanym w odniesieniu do chłopów było wyznanie, tym samym katolików uznawano za Polaków, prawosławnych za Białorusinów albo Ukraińców, a grekokatolików za Ukraińców (w pracach autora SKarł jest mowa – zgodnie z aktualną wówczas terminologią – o Rusinach). Oczywiście był też uwzględniany czynnik językowy, zdecydowanie odróżniano więc chłopów litewskich i niemieckich od polskich. Dokładniejsza kwerenda w kartotece SMP przekonuje, że Karłowicz korzystał również w pewnym zakresie z materiałów ukraińskich i białoruskich. W tym kontekście można zadać pytanie o zgodność tytułu *Słownik mitologii polskiej* z zawartością kartoteki. Tak jak w SKarł znalazła się (oczywiście w wyborze) leksyka huculska, tak też w SMP Karłowicz uwzględnił folklor i wierzenia ukraińskie i białoruskie, ale raczej jako kontekst lub dopełnienie wniosków, które wynikają z obserwacji folkloru i wierzeń polskich.

3. W XIX w. doszło – w powiązaniu w pewnym stopniu z ewolucjonizmem – do dynamicznego rozwoju badań porównawczych. W lingwistyce przyjęło to postać językoznawstwa historyczno-porównawczego, a w badaniach nad mitami – studiów komparatystycznych, których celem było ustalenie zasobu pramitologii (jej najdokładniejszym świadectwem była – jak uważano – *Rygweda*). Retrospektywny charakter koncepcji etnolingwistycz-

nej Karłowicza przejawia się także w tym, że wiele haseł ma odesłania do *Rygwedy*, *Mahabharaty*, *Hitopadeszy*, *Pañćatantry* i do prac, które dotyczą kultury i historii Azji południowej, zwłaszcza Indii (np.: Jules Barthélemy-Saint-Hilaire, *Le Bouddha et sa religion*, Paris 1860; Hermann Oldenberg, *Buddha. Sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde*, Berlin 1881; Hermann Varnhagen, *Ein indisches Märchen auf seiner Wanderung durch die asiatischen und europäischen Litteraturen*, Berlin 1882) – warto dodać, że sanskryt uważano wtedy za prajęzyk.

4. Zasygnalizowane już wyżej inne niż współczesne rozumienie *mitologii* sprawiło, że w SMP poza wierzeniami ludowymi i słowiańskimi Karłowicz uwzględnił także postacie biblijne oraz – przede wszystkim jako kontekst porównawczy – postacie z innych mitologii (m.in. greckiej, rzymskiej, egipskiej i indyjskiej). To anachroniczne – jak można myśleć – z naszej perspektywy traktowanie *mitologii* jest jednak zbieżne z ujęciem rosyjskich etnolingwistów. Słownik *Slavjanskie drevnosti. Ètnolingvističeskij slovar'* pod red. Nikity I. Tołstoja (SD), czyli najważniejsze osiągnięcie moskiewskiej szkoły etnolingwistycznej, miał pierwotnie nosić tytuł *Slovar' slavjanskoj mifologii*. Co znamienne, skrócona wersja SD to właśnie *Slavjanskaja mifologija. Ènciklopedičeskij slovar'* pod red. Swietłany M. Tołstojowej (SM). Jak czytamy we wstępie do SM: „w tym słowniku *mitologia* jest traktowana jako system mitologicznych wyobrażeń o świecie, stanowiących znaczącą podstawę większości gatunków i składników kultury ludowej” (s. 7).

Podsumowanie

Współczesna etnolingwistyka słowiańska to przede wszystkim szkoły lubelska (obecnie – po śmierci Jerzego Bartmińskiego 7 II 2022 r. – skupiona wokół Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej) i moskiewska (założona przez N.I. Tołstoja, a dziś kontynuowana przez S.M. Tołstojową)⁵. Szczegółowe porównanie SD i SSiSL przeprowadziła S. Niebrzegowska-Bartmińska (2010: 24), zwracając uwagę m.in. na fakt, że słowniki te różni perspektywa opisu. SD realizuje program etnolingwistyki historycznej, której celem jest ustalenie praojczyzny Słowian, do czego prowadzą systematyczne badania nad folklorem, gwarami i onomastyką słowiańską (Bartmiński 1992; Niebrzegowska-Bartmińska 2023). SMP też reprezentuje etnolingwistykę

⁵ W monografii S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej (2020) znajdujemy omówienie kolejnych trzech rosyjskich szkół etnolingwistycznych: 1) etymologicznej (tartusko-moskiewskiej) – Władimira N. Toporowa i Wiaczesława W. Iwanowa; 2) onomastycznej (uralskiej) – Aleksandra K. Matwiejewa, Eleny L. Bieriezowicz i Marii E. Rut; 3) semantycznej – Jurija D. Apresjana.

historyczną, ale pojmowaną inaczej. Celem Karłowicza nie było ustalenie pierwotnej siedziby Słowian, lecz pokazanie złożoności polskiego (gdzie prawdziwie polskie jest to, co ludowe, czyli – uwzględniając ewolucjonizm społeczny – pierwotniejsze) widzenia świata i człowieka na tle ogólnosłowiańskim, a nawet znacznie szerszym (m.in. Grecja, Rzym, Indie, Egipt i Środkowa Azja). To zawężenie perspektywy (nie Słowianie, lecz polski lud) wynikało nie tylko z celu, jaki przyświecał „czterem piramidom” (opis Polski w języku i kulturze), ale także z sytuacji, w jakiej znalazła się polska nauka w XIX w. Pisanie ogólnie o Słowianach w tamtych czasach mogło być bowiem wykorzystane i zawłaszczane przez rosyjski panslawizm, który – podobnie jak germanizacja – stanowił poważne zagrożenie do przyszłości Polski. O skali rusyfikacji ówczesnego języka polskiego na Litwie przekonuje *Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburszczan* (Karłowicz 1984) wydany z rękopisu przez Annę Kaupuż i dokładnie omówiony m.in. jako przykład językoznawstwa utylitarnego przez Zofię Sawaniewską-Mochową (1990).

Literatura

- Afanasev Aleksandr N., 1865–1869, *Poëtičeskie vozzrenija slawjan na prirodu*, Moskwa: Izd. K. Soldatenkova.
- Bartmiński Jerzy, 1992, *Nikita Iljcz Totstoj i program etnolingwistyki historycznej*, „Etnolingwistyka” 5, s. 7–13.
- Bartmiński Jerzy, 2004, *Etnolingwistyka słowiańska – próba bilansu*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 16, s. 9–27.
- Bartmiński Jerzy, 2016, *O aktualnych zadaniach etnolingwistyki*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 28, s. 7–29. DOI: 10.17951/et.2016.28.7.
- Czarnowska Maria, 1817, *Zabytki mitologii sławiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowywane*, „Dziennik Wileński” VI, nr 34, s. 396–408.
- Dołęga-Chodakowski Zorian, 1818, *O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem*, „Ćwiczenia Naukowe. Oddział Literatury” II, nr 5, s. 3–32.
- Głaz Adam, 2015, *Etnolingwistyka daleka i bliska*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 27, s. 7–20. DOI: 10.17951/et.2015.27.7
- Karłowicz Jan, 1871, *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe*, Warszawa: Skład główny w Księgarni Orgelbranda.
- Karłowicz Jan, 1873, *Żyd wieczny tułacz. Legenda średniowieczna. Opowiadział i krytycznie rozebrał...*, „Biblioteka Warszawska” III, s. 1–13, 214–232.
- Karłowicz Jan, 1875, *O języku litewskim*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” II, s. 135–376.
- Karłowicz Jan, 1876a, *Piękna Meluzyna i królewna Wanda*, „Ateneum” II, s. 457–498, III, s. 137–167.
- Karłowicz Jan, 1876b, *Przyczynki do projektu wielkiego słownika polskiego*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności” IV, s. XIV–XCIV.
- Karłowicz Jan, 1881, *Podanie o Walterze z Tyńca*, „Ateneum” IV, s. 214–234.

- Karłowicz Jan, 1888, *Folklore*, „Wisła” II, s. 84.
- Karłowicz Jan, 1899, *Mitologia i filozofia*, [w:] *Prawda. Książka zbiorowa dla uczczenia dwudziestopięcioletniej działalności Aleksandra Świętochowskiego 1870–1895*, Lwów: nakł. Księgarni H. Altenberga; K. Grendyszyński, s. 197–205.
- Karłowicz Jan, 1901, *Najnowsze kierunki badań mitologicznych (podług J. Króla)*, „Wisła” XV, s. 580–589, 669–682.
- Karłowicz Jan, 1984, *Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburszczan*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, red. Janusz Rieger, Wiaczesław Werenicz, t. III, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 33–81.
- Łopaciński Hieronim, 1904, *Ludoznawstwo, mitologia, kultura pierwotna*, [w:] *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903). Książka zbiorowa wydana staraniem i nakładem redakcji „Wisły”*, Warszawa, s. 192–294.
- Majewski Erazm, 1904, *Jan Karłowicz (zarys życia)*, [w:] *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903). Książka zbiorowa wydana staraniem i nakładem redakcji „Wisły”*, Warszawa, s. 1–30.
- Müller Max, 1856, *Comparative Mythology. An Essay*, London: Routledge.
- Müller Max, 1860, *A History of Ancient Sanskrit Literature So Far as it Illustrates the Primitive Religion of the Brahmans*, London – Edinburgh: Williams and Norgate.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2010, *Dwa słowniki etnolingwistyczne – moskiewski i lubelski*, [w:] *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu*, red. Wojciech Chlebda, Opole: Wydawnictwo UO, s. 21–32.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2017, *Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie?*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 29, s. 11–29. DOI: 10.17951/et.2017.29.11.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2020, *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)-lingwistyce*, Lublin: Wydawnictwo UMCS
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2023, *„Żywa starina” w programie etnolingwistyki historycznej Nikity Iljicza Tołstoja*, „Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury” 35, s. 9 – 25. DOI: 10.17951/et.2023.35.9.
- Rak Maciej, 2018, *„Czwarta piramida” Jana Karłowicza. Kartoteka pierwszego w dziejach polskiej nauki słownika etnolingwistycznego*, „LingVaria” XIII, nr 2 (26), s. 183–200. DOI: 10.12797/LV.13.2018.26.13.
- Rak Maciej, 2021, *Jan Karłowicz w świetle materiałów archiwalnych. Dialektologia, etnolingwistyka i lituanistyka*, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Rak Maciej, 2022a, *Kartoteka słownika etnolingwistycznego Jana Karłowicza*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Etnolingwistyczny*, red. Ewa Białek, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, t. 2: *Obraz świata i człowieka w kulturze ludowej i narodowej*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 117–127.
- Rak Maciej, 2022b, *Hasło JEŚĆ w ujęciu etnolingwistycznym (na materiale kartoteki Słownika mitologii polskiej Jana Karłowicza)*, „Prace Filologiczne” 77, s. 375–393. DOI: 10.32798/pf.851.
- Sawaniewska-Mochowa Zofia, 1990, *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej. Słownictwo*, Warszawa: Wydawnictwa UW.
- SD – *Slavjanskie drevnosti. Ètnolingvističeskij slovar'*, red. Nikita I. Tolstoj, t. I: A (*Avğust*) – G (*Gus'*), 1995; t. II: D (*Davat'*) – K (*Kroški*), 1999; t. III: K (*Krug*) – P (*Perepelka*), 2004; t. IV: P (*Pereprava čerez vodu*) – S (*Sito*),

- 2009; t. V: S (*Skazka*) – Ja (*Jaščerica*), 2012, Moskwa: Meždunarodnye otnošenija.
- SKarł – Jan Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911 (t. IV–VI, Jan Karłowicz i Jan Łoś): Nakładem Akademii Umiejętności.
- SM – *Slavjanskaja mifologija. Ėnciklopedičeskij slovar'*, red. Svetlana M. Tolstoj, Moskwa 2002: Meždunarodnye otnošenija.
- SML: Jan Karłowicz, *Słowniczek mitologii litewskiej*, [w:] Maciej Rak, *Jan Karłowicz w świetle materiałów archiwalnych. Dialektologia, etnolingwistyka i lituanistyka*, Kraków 2021: Księgarnia Akademicka, s. 164–177.
- SMP – Jan Karłowicz, *Słownik mitologii polskiej* (Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, sygn. PAU W I–191a).
- Sokólska Urszula, 2013, „Przyczynki do projektu wielkiego słownika polskiego” Jana Karłowicza jako źródło wiedzy o warsztacie leksykografa końca XIX w., „Prace Filologiczne” LXIV, cz. 1, s. 351–366.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora Stanisława Niebrzegowska(-Bartmińska), t. I: *Kosmos*, cz. 1: *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996; cz. 2: *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; cz. 3: *Meteorologia*, Lublin 2012; cz. 4: *Świat, światło, metale*, Lublin 2012; t. II: *Rośliny*, cz. 1: *Zboża*, Lublin 2017; cz. 2: *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, Lublin 2018; cz. 3: *Kwiaty*, Lublin 2019; cz. 4: *Zioła*, Lublin 2019; cz. 5: *Drzewa owocowe i iglaste*, Lublin 2020; cz. 6: *Drzewa liściaste*, Lublin 2021; cz. 7: *Krzewy i krzewinki*, Lublin 2022: Wydawnictwo UMCS.
- SStp – *Słownik staropolski*, red. Stanisław Urbańczyk, t. 1: *A–Ć*, Warszawa 1953–1955; t. 2: *D–H*, Wrocław–Kraków–Warszawa 1956–1959; t. 3: *I–K*, Wrocław–Kraków–Warszawa 1960–1962; t. 4: *L–M*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963–1965; t. 5: *N–Ó*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965–1969; t. 6: *P–Pożenie*, Wrocław–Warszawa–Gdańsk 1970–1973; t. 7: *Póć–Rozproszyć*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973–1977; t. 8: *Rozpróchnieć–Szyszki*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1977–1981; t. 9: *Ściady–Używowanie*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982–1987; t. 10: *W–Wżgim*, Kraków 1988–1993; t. 11: *Z–Ż*, Kraków 1995–2002.
- SW – *Słownik języka polskiego*, red. Jan Karłowicz, Adam Antoni Kryński, Władysław Niedźwiedzki, t. I: *A–G*, nakładem prenumeratorów, w drukarni E. Lubowskiego i S-ki, Warszawa 1900; t. II: *H–M*, nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego, w drukarni „Gazety Handlowej”, Warszawa 1902; t. III: *N–Ó*, nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego, w drukarni „Gazety Handlowej”, Warszawa 1904; t. IV: *P–Prożyszcze*, nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego, w drukarni „Gazety Handlowej”, Warszawa 1908; t. V: *Próba–R*, nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego, w drukarni „Gazety Handlowej”, Warszawa 1912; t. VI: *S–Ś*, nakładem prenumeratorów i Kasy im. Mianowskiego, w drukarni „Gazety Handlowej”, Warszawa 1915; t. VII: *T–Y*, tom wydany przez K. Króla i W. Niedźwiedzkiego, z pomocy Kasy im. Mianowskiego, w drukarni „Współczesnej”, Warszawa 1919; t. VIII: *Z–Ż*, Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki, Warszawa 1927.
- SWOKarł – Jan Karłowicz, *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim*, z. 1–3, Kraków: Nakładem autora, 1894–1905.
- Tylor Edward Burnett, 1871/1896, *Primitive Culture. Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom*, London:

J. Murray [pol. wydanie: *Cywilizacja pierwotna. Badania rozwoju mitologii, filozofii, wiary, mowy, sztuki i zwyczajów*, t. 1, oprac. Jan Karłowicz, tłum. Zofia A. Kowerska, Warszawa: Wydawnictwo „Głosu”; W drukarni F. Csernaka 1896].

Tylor Edward Burnett, 1871/1898, *Primitive Culture. Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom*, London: J. Murray [pol. wydanie: *Cywilizacja pierwotna. Badania rozwoju mitologii, filozofii, wiary, mowy, sztuki i zwyczajów*, t. 2, oprac. Jan Karłowicz, tłum. Zofia A. Kowerska, Warszawa 1898].

Tylor Edward Burnett, 1881/1889, *Anthropology. An Introduction to the Study of Man and Civilization*, London: Macmillan and Co. [pol. wydanie: *Antropologia. Wstęp do badania człowieka i cywilizacji*, tłum. Aleksandra Bąkowska, Warszawa: Nakład tygodnika „Prawda” 1889].

Życie i prace: *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903). Książka zbiorowa wydana staraniem i nakładem redakcji „Wisty”*, Warszawa 1904.

Streszczenie: W artykule został omówiony etnolingwistyczny aspekt działalności Jana Karłowicza. Badacz ten jest znany przede wszystkim jako redaktor i autor trzech słowników oraz redaktor czasopisma „Wisła”. *Stricte* etnolingwistyczną pracą Karłowicza jest odnaleziony w 2017 roku *Słownik mitologii polskiej*, który wpisuje się w nurt etnolingwistyki historycznej, specyficznie rozumianej. Również terminowi *mitologia* zostało przypisane inne znaczenie od współczesnego: ‘całokształt życia ludzkiego odzwierciedlony w folklorze, wierzeniach i zwyczajach, zarówno przedchrześcijańskich, jak i katolickich’. Autor, wychodząc z założenia, że lud stanowi stadium ewolucyjne narodu pierwotniejsze niż szlachta czy mieszczaństwo, był przekonany, iż badania porównawcze tzw. przeżytków wskażą to, co dawne w polskiej mitologii. Celem takich badań było pokazanie złożoności polskiego widzenia świata i człowieka na tle ogólnosłowiańskim, a nawet znacznie szerszym.

Słowa kluczowe: etnolingwistyka historyczna; przeżytki; ewolucjonizm społeczny; badania porównawcze; język i kultura; słownik etnolingwistyczny; Jan Karłowicz